

4.4. Controle van de toelichting

De revisor zal onderzoeken of de inlichtingen die in de toelichting bij de jaarrekening worden opgenomen overeenstemmen met de in de balans en de resultatenrekening opgenomen gegevens. Zo is het onder meer aan te bevelen de verplichtingen die niet in de balans opgenomen worden en de samenvatting van de waarderingsregels aan een nauwgezet onderzoek te onderwerpen. De revisor zal aandacht hebben voor de regel vervat in artikel 24, tweede lid van het koninklijk besluit van 30 januari 2001, volgens dewelke aanvullende inlichtingen dienen verstrekt te worden in de toelichting telkens de eenvoudige toepassing van de regels van het besluit niet volstaan om aan het principe van het getrouwe beeld tegemoet te komen.

5. Controle van de vorm van de jaarrekening

Het is de revisor aanbevolen te vragen dat de formulieren voor de neerlegging van de jaarrekening hem voorafgaandelijk worden voorgelegd en dat ze conform zijn aan de bepalingen van het koninklijk besluit van 30 januari 2001 tot uitvoering van het Wetboek van vennootschappen en aan de artikelen 173 tot en met 183 inzake de openbaarmaking van de jaarrekening en van de geconsolideerde jaarrekening.

Normaliter zal het onderzoek van de revisor op de formulieren betrekking hebben op de cijfercontrole van de gegevens. Het is echter aan te bevelen om de aansluiting tussen verschillende rubrieken van de balans, de resultatenrekening en de toelichting vast te stellen.

De revisor zal eveneens aandacht besteden aan het risico dat sommige inlichtingen, eventueel ongewild, niet in de toelichting opgenomen werden, ook al bestaat daartoe een verplichting.

2.5. Fraude en onwettige handelingen (5 juni 1998)⁶⁶

Afdeling 1: Inleiding

1.1.Onderhavige aanbeveling is van toepassing op permanente wettelijke controleopdrachten. De aanbeveling is bovendien van toepassing op de éénmalige controleopdrachten, voorzover de bijzondere normen ernaar verwijzen.

1.2.De ondernemingsleiding is verantwoordelijk voor de goede organisatie van

⁶⁶ Deze aanbeveling houdt rekening met de internationale controlenormen ISA 240 en ISA 250.

Advies van de Hoge Raad voor het Bedrijfsrevisoraat en de Accountancy d.d. 3 februari 1998.

Onderstaande tekst is gebaseerd op de oude ISA 240 “*Fraud and error*”. In maart 2001 werd deze standaard vervangen door een nieuwe ISA 240 zijnde “*The auditor’s responsibility to consider fraud and error in an audit of financial statements*”.

de onderneming en voor de naleving van de wetten en reglementeringen die op haar toepasselijk zijn. Het oordeel over het bestaan van een gebeurlijke fraude of onwettige handeling en over de toerekening van de aansprakelijkheden in de schoot van de onderneming, ressorteert onder de bevoegdheid van de Hoven en Rechtbanken. De rol van de revisor heeft betrekking op de beoordeling van de boekhoudkundige verwerking van de mogelijke gevolgen van fraude of van een onwettige handeling die werd vastgesteld of redelijk vaststaand is.

De functie van de commissaris draagt indirect bij tot de verbetering van het interne controlesysteem en vandaar ook tot de voorkoming van fraude en vergissingen.

1.3.De Algemene controlenormen bepalen: “Wanneer de revisor zijn opdracht uitvoert, houdt hij rekening met de mogelijkheid van fraude. De controle zal zo opgevat worden, dat de revisor een redelijke kans maakt op het ontdekken van materiële fouten in de jaarrekening ten gevolge van fraude. Van een controle kan evenwel niet verlangd worden dat zij elke fraude aan het licht brengt en de revisor is niet verplicht deze op te sporen.” (Algemene controlenormen paragraaf 1.3.4.)

De doelstelling van de controle is het formuleren van een deskundig oordeel nopens de betrouwbaarheid van de financiële staten. Zij biedt niet de garantie dat de diverse wetgevingen, die op de onderneming toepasselijk zijn, werden nageleefd, behoudens daar waar de wet specifieke taken aan de revisor toevertrouwt in de gebieden die tot zijn specifieke bevoegdheidssfeer behoren zoals: de boekhoudwet (Algemene controlenormen paragraaf 3.1.1.) en de regelmatigheid – vanuit het oogpunt van de vennootschappenwet en de statuten – van de verrichtingen weer te geven in de jaarrekening (Algemene controlenormen paragraaf 3.1.2.). Toch kan de revisor niet voorbijgaan aan de risico's die voor de onderneming aan diverse soorten onwettige handelingen kunnen verbonden zijn. Indien hij dergelijke risico's onderkent, wat ook de betrokken wetgeving of bestuursrechtelijke bepaling is, moet hij zijn controlebenadering aan de omstandigheden aanpassen.

Onderhavige aanbeveling verduidelijkt de rol van de revisor inzake voorkoming alsook zijn verantwoordelijkheid op het vlak van de opsporing van fraude, boekhoudkundige vergissingen en onwettige handelingen en de melding van de vaststelling naar aanleiding van zijn werkzaamheden.

1.4.De revisor moet zich ervan bewust zijn dat niet alleen fraude, maar ook andere inbreuken op wetten of reglementeringen een significante invloed op de financiële staten kunnen hebben. De problematiek van fraude en van onwettige handelingen is ook van betekenis voor twee belangrijke stadia van een controleopdracht, namelijk de risicoanalyse en het onderzoek van de procedures van interne controle. Het is evenwel niet de doelstelling van de controle te waarborgen dat elke fraude of onwettige handeling aan het licht zal worden gebracht.

Afdeling 2: Definities

2.1.Onder vergissing wordt verstaan, de aanwezigheid van onopzettelijke anomalieën in de boekhouding of in de jaarrekening, bijvoorbeeld: foute berekeningen of boekingen, verkeerde interpretaties van feiten, verkeerde toepassing van waarderingsregels.

De vergissing zal gemakkelijker kunnen worden geïdentificeerd dan een fraudegeval, omdat zij niet gepaard gaat met een poging tot verdoezeling.

2.2.Het begrip onwettige handeling bedoelt de schending van elke dwingende wettelijke of bestuursrechtelijke bepaling. In de internationale doctrine wordt traditioneel een onderscheid gemaakt tussen fraude en onwettige handelingen; fraude vloeit voort uit een ongeoorloofd gedrag met een rechtstreekse weerslag op de jaarrekening, maar omvat niet de schending van de boekhoudnormen zelf. Dit onderscheid is in de Belgische juridische context minder relevant, omdat het geheel van de boekhoudnormen voortvloeit uit een wetgeving die ook strafsancities bepaalt (art. 171 W. Venn. en wet van 17 juli 1975, inzonderheid artikel 16).

In het kader van deze aanbeveling is het nuttig een onderscheid te maken tussen drie soorten van onwettige handelingen:

- a) de *boekhoudkundige fraude*, met andere woorden de bewust bedrieglijke voorstelling van de financiële informatie door één of meer personen, die lid zijn van het ondernemingspersoneel of -leiding, of door derden, ingevolge manipulatie, aanmaak of vervalsing van documenten of bestanden, verduistering van activa, boeking van fictieve verrichtingen, verkeerde waarderingsregels, enz.;
- b) de *inbreuken* op deze wetten of reglementeringen (met inbegrip van de statuten van de vennootschap) waarvan de naleving uitdrukkelijk moet worden nagegaan door de commissaris in de uitoefening van zijn opdracht; het betreft voornamelijk het boekhoudrecht, het vennootschapsrecht en de aan de ondernemingsraden te verstrekken financiële en economische inlichtingen;
- c) de *andere onwettige handelingen*, die een onrechtstreekse invloed op de financiële staten kunnen hebben.

2.3. *Boekhoudkundige fraude*

In deze aanbeveling wordt de boekhoudkundige fraude, zoals hierboven gedefinieerd, “fraude” genoemd.

Fraude omvat een element opzet, al dan niet gepaard gaande met een collusie met een derde; vandaar dat zij meestal zeer moeilijk kan worden ontdekt of achterhaald. Over het algemeen zal het een overtreding betreffen van het Wetboek van vennootschappen, van de wet van 17 juli 1975 en van hun uitvoeringsbesluiten, of van de sectorale boekhoudreglementeringen. In verschillende gevallen kan er ook sprake zijn van een inbreuk op het algemeen strafrecht (diefstal, verduistering, valsheid in

geschriften).

Bepaalde onwettige handelingen kunnen een directe invloed hebben op de jaarrekening. Dit geldt onder meer voor een aantal specifieke wetten die vormvereisten voorschrijven voor het verwerken in de boekhouding van bepaalde verrichtingen (b.v. op het vlak van het vennootschapsrecht, de boeking van een kapitaalvermindering of van een wederinkoop van aandelen; op het vlak van het belastingrecht, de boeking van B.T.W. of de boeking van de inkohiering; of nog op het vlak van het sociaal recht, de berekening van de RSZ-bijdragen). De schending van die reglementeringen zal met een boekhoudkundige fraude worden gelijkgesteld.

Afhankelijk van de omstandigheden waarin een fraude zich voordoet en van de maatregelen die moeten worden genomen wanneer een vermoeden van fraude verantwoord is, wordt een onderscheid gemaakt tussen vier gevallen:

2.3.1. Wanneer fraude optreedt door toedoen van niet-leidinggevend personeel, dan kan dit wijzen op tekortkomingen in het interne controlesysteem. In principe kan de revisor de steun van de leiding bekomen teneinde de materialiteit van de feiten en hun gevolgen te identificeren.

2.3.2. Wanneer de fraude het gevolg is van een collusie tussen enerzijds een personeelslid en anderzijds, hetzij een lid van de directie, hetzij een derde, kan het interne controlesysteem dergelijke fraude niet steeds verhinderen of opsporen. Op voorwaarde dat de betrokken personen met een voldoende waarschijnlijkheidsgraad kunnen worden aangewezen, kan de revisor om de steun verzoeken van de niet betrokken leiding teneinde de materialiteit van de feiten en hun gevolgen te identificeren.

2.3.3. Wanneer de fraude georganiseerd of gedekt wordt door de leiding van de onderneming, zal het interne controlesysteem hieraan niet kunnen verhelpen. De revisor kan zich dan alleen nog richten tot de wettelijke vennootschapsorganen, namelijk de raad van bestuur en, in voorkomend geval, de algemene vergadering indien hij een ondersteuning dient te zoeken om de materialiteit van de gegevens en hun gevolgen te identificeren.

2.3.4. Wanneer de fraude georganiseerd of gedekt wordt door de bestuurders en de hoofdaandeelhouders, moet de commissaris nagaan of hij zijn opdracht verder kan uitoefenen.

2.4. Inbreuken op bepalingen uitdrukkelijk onderworpen aan revisorale controle

De inbreuk op een aantal wettelijke bepalingen, op de naleving waarop de commissaris – met toepassing van de wet – moet toezien, oefent niet noodzakelijk een invloed uit op de certificering van de jaarrekening. Zulks geldt onder meer voor de formele voorschriften van het boekhoudrecht (b.v. de overeenstemming met het minimum rekeningenstelsel), het vennootschapsrecht (b.v. de naleving van de

procedures in geval van kapitaalverhoging), de reglementering omtrent de opdracht van de bedrijfsrevisor inzake de aan de ondernemingsraad te verstrekken inlichtingen, overtredingen van bepalingen uit de sectorale wetgevingen (b.v. de kredietinstellingen of de verzekeringsondernemingen). Een vastgestelde overtreding dient gemeld te worden op de bij wet voorziene wijze.

De te controleren feiten of procedures moeten in het controleprogramma van de commissaris worden geïdentificeerd en deze laatste moet uitdrukkelijk de naleving van de wet controleren.

Er dient evenwel een onderscheid te worden gemaakt tussen deze onwettige handelingen en fraudegevallen, in de mate dat er geen invloed is op het getrouwe beeld de meldingsprocedures verschillen.

2.5. Andere onwettige handelingen

Andere wetten of reglementeringen voorzien in geval van overtreding in diverse sancties die dan ook een gevaar voor verlies of kosten voor de onderneming uitmaken. In voorkomend geval zal een waardevermindering of een voorziening in de jaarrekening moeten aangelegd worden of het risico op verlies worden vermeld in de toelichting. Die toestand kan zich voordoen in bijzonder gereguleerde domeinen, bijvoorbeeld op het vlak van de milieuwetgeving.

Een andere soort van onwettige handelingen heeft betrekking op diverse aspecten van de activiteiten inzake bijvoorbeeld veiligheid, gezondheid, arbeidsreglementering, concurrentie, handelspraktijken, enz. Met dien verstande dat die wetgevingen niet noodzakelijk financiële sancties bevatten maar dat zij wel financiële gevolgen zouden kunnen hebben voor de onderneming ingevolge aansprakelijkheidsgegeschillen. Bijgevolg is het weinig waarschijnlijk dat de revisor weet kan hebben van overtredingen in die domeinen of zelf zou kunnen vaststellen dat er een inbreuk is geweest.

Bij de uitvoering van zijn risicoanalyse moet de revisor de mogelijke invloed op de jaarrekening onderzoeken van die “overige onwettige handelingen”. Hij kan daar bepaalde gevolgen aan vastknopen voor de organisatie van zijn controlewerkzaamheden, maar hij is niet verplicht een controlebenadering ten uitvoer te leggen om te bepalen in welke mate de wetten door de onderneming zijn nageleefd.

De inbreuken die door de leiding of door de personeelsleden, los van enige band met de bedrijfsactiviteit en zonder gevolgen voor de onderneming, zouden worden gepleegd, kunnen niet door de revisor worden waargenomen en vallen dan ook niet onder de toepassings sfeer van deze aanbeveling.

Afdeling 3: Verantwoordelijkheden van de leiding

3.1. De raad van bestuur of de zaakvoerders zijn verantwoordelijk voor de

uitwerking van een boekhoudsysteem, dat aangepast is aan de aard en de omvang van het bedrijf, met naleving van de specifieke wettelijke voorschriften die van toepassing zijn. Inzonderheid is het bestuursorgaan verantwoordelijk voor:

- het opmaken van de jaarrekeningen en, voor de ondernemingen die daartoe zijn verplicht, de geconsolideerde jaarrekeningen, die een getrouw beeld geven van het vermogen, de financiële toestand en de jaarresultaten van de vennootschap of van de groep;
- de invoering en handhaving van een systeem van administratieve en boekhoudkundige organisatie, dat de naleving van de wetten en specifieke reglementen inzake het voeren van de boekhouding waarborgt en waardoor het gevaar voor vergissingen en fraude zo klein mogelijk is;
- de tenuitvoerlegging van organisatorische en interne controlemaatregelen, die erop zijn gericht onwettige handelingen – die al dan niet gevolgen hebben voor de jaarrekening – te voorkomen en op te sporen.

3.2.De revisor heeft niet het recht zich in het beheer van de onderneming te mengen. Hij zal de leiding bepaalde aanbevelingen doen wanneer hij betekenisvolle zwakke punten in de organisatie vaststelt, maar die aanbevelingen kunnen in geen geval beschouwd worden als een initiatief dat zou bedoeld zijn om in de plaats te treden van de leiding in haar eigen verantwoordelijkheid.

Afdeling 4: Rol van de revisor inzake preventie en verantwoordelijkheid inzake opsporing van vergissingen, fraude en onwettige handelingen

4.1. Preventie van vergissingen, fraude en onwettige handelingen

4.1.1.De preventie van vergissingen, fraude en onwettige handelingen, bedoeld in paragrafen 2.4. en 2.5., is een beheersdaad.

De bedrijfsrevisor streeft ernaar een oordeel te geven omtrent de jaarrekening; zijn taak bestaat er niet in te garanderen dat het systeem van administratieve organisatie in staat is elke soort van vergissing, fraude of onwettige handelingen te voorkomen.

De bedrijfsrevisor kan evenwel bijdragen tot de preventie en dit overeenkomstig paragraaf 2.4.5. van de Algemene controlenormen: *“Indien de revisor belangrijke leemten vaststelt in het interne controlesysteem die het getrouw beeld van de jaarrekening zouden kunnen aantasten, zal hij zijn opmerkingen voorleggen aan de verantwoordelijke organen van de onderneming.”*

4.1.2.Wanneer de revisor, in het raam van zijn controlewerkzaamheden, vaststelt dat de directie nalaat rekening te houden met belangrijke risico's op fraude of onwettige handelingen, zal hij de aandacht van de leiding op die risico's vestigen.

4.1.3.Wanneer de administratieve en boekhoudkundige organisatie zodanige

zwakheden vertoont dat zij niet van aard is om belangrijke vergissingen of fraude te voorkomen, kan dit een aanzienlijke invloed hebben op de tenuitvoerlegging van de controle. De revisor zal met deze situatie rekening houden bij de opstelling van zijn verslag aan de algemene vergadering (zie afd. 5).

4.2. Opsporing van fraude en vergissingen

4.2.1. De revisor organiseert zijn controlewerkzaamheden, voert die uit en beoordeelt die met de bedoeling een redelijke waarschijnlijkheid te hebben op het opsporen van vergissingen of fraudes die de jaarrekening op betekenisvolle wijze kunnen beïnvloeden. De revisor moet derhalve een professioneel scepticisme aan de dag leggen en, op het ogenblik dat hij zijn opdracht organiseert, rekening houden met het risico dat fraude of vergissingen de betrouwbaarheid van de financiële staten op betekenisvolle wijze zouden kunnen hebben aangetast.

4.2.2. De revisor zal trachten om de risico's op betekenisvolle onjuistheden in de jaarrekening als gevolg van vergissingen of fraude te identificeren en zal met deze analyse rekening houden voor de organisatie van de uit te voeren controles (zie controleaanbeveling 2.1. van 3 december 1993 inzake het controlerisico). Er zal bijzondere aandacht moeten besteed worden aan de identificatie van de specifieke risico's in verband met het uitwerken van bedrieglijke boekhoudkundige informatie en de risico's van verduistering van activa. Dit identificatieproces zal de revisor er normalerwijze toe brengen de leiding te ondervragen over hun standpunt inzake het gevaar van fraude in de onderneming en over de fraude die eventueel in het verleden in de onderneming zou zijn ontdekt.

Uitgaande van zijn risicoanalyse, moet de revisor voldoende controlewerkzaamheden uitvoeren om tot een redelijke zekerheid te komen dat de anomalieën ingevolge fraude of vergissingen, die een betekenisvolle invloed op de jaarrekening kunnen hebben, worden vastgesteld en, in voorkomend geval, naar behoren worden rechtgezet.

De controle, ook al wordt die op de juiste manier uitgevoerd, is onvermijdelijk onderhevig aan beoordelingsrisico's, vooral wanneer de boekhoudkundige anomalie, zelfs betekenisvol, te wijten is aan een bedrieglijke of oneerlijke handeling. De controle kan nooit waarborgen dat elke soort van vergissing of van bedrieglijke of oneerlijke handeling, vanwege het personeel of van de directie van de onderneming, zal kunnen worden opgespoord.

4.2.3. De opsporingsmogelijkheid wordt onder andere door volgende gegevens beïnvloed:

- de doeltreffendheid van de controleprocedures is onderhevig aan risico's die verband houden met onvolkomenheden in het interne controlesysteem en aan het technisch risico van de steekproefmethodes;
- het bewijskrachtig materiaal van de controle levert maar zelden een absoluut

bewijs, maar is wel van aard om het oordeel van de beroepsbeoefenaar te onderbouwen (zie de controleaanbeveling 3.1. van 7 juli 1995 inzake extern bewijskrachtig materiaal);

- de fraude of de onwettige handelingen kunnen door de fraudeur handig worden verdoezeld en pas laattijdig worden ontdekt;
- de fraude kan zijn opgezet om de revisor te misleiden;
- de wetten en reglementen die specifiek zijn voor de economische sector van de onderneming; de revisor zal met deze regelgeving rekening houden wanneer deze de jaarrekening van de onderneming rechtstreeks beïnvloeden.

4.2.4. Naast de zwakheden van het boekhoudsysteem en van de interne controle, kunnen bijzondere risico's op fraude en vergissingen bestaan, onder meer wanneer:

- de integriteit of de bekwaamheid van de leiding in vraag kan worden gesteld;
- er grote spanningen heersen, van diverse aard, binnen de onderneming of er zwaar druk is op de onderneming zelf;
- ongewone verrichtingen plaatshebben;
- de revisor hinder ondervindt om informatie te bekomen.

Bijlage 2 tot onderhavige aanbeveling geeft een vollediger overzicht van de risicofactoren en de omstandigheden, die van aard zijn fraude in de hand te werken, volgens modellen die in bijlage tot ISA nr. 240 zijn gevoegd.

4.2.5. Het verdient aanbeveling dat de revisor bij de leiding navraag zou doen naar elke vorm van fraude of betekenisvolle vergissing die aan het licht zou zijn gekomen. De revisor zal nagaan of dergelijke gebeurtenissen op gepaste wijze boekhoudkundig werden verwerkt en zal zijn risicoanalyse en zijn analyse van het interne controlesysteem opnieuw bekijken in het licht van de informatie waarover hij beschikt, zoals verder wordt uiteengezet (§ 4.5.).

4.3. *Opsporing van inbreuken in domeinen die specifiek tot de revisorale controle behoren*

4.3.1. De revisor moet voldoende controlewerkzaamheden uitvoeren om zich ervan te vergewissen dat de wet en de koninklijke besluiten op de boekhouding en de jaarrekening, zowel naar vorm als naar inhoud, werden nageleefd.

Daarnaast moet de commissaris de gepaste controleprocedures uitvoeren om de regelmatigheid te controleren van de verrichtingen weer te geven in de jaarrekening, vanuit het oogpunt van de vennootschappenwet en de statuten.

Ten slotte, wanneer er een ondernemingsraad is, moet de commissaris of de daartoe aangestelde bedrijfsrevisor controlewerkzaamheden uitvoeren, die er op gericht zijn de naleving van de wettelijke en bestuursrechtelijke bepalingen inzake de aan de ondernemingsraad te verstrekken economische en financiële inlichtingen, na te gaan.

4.3.2. In bepaalde sectoren moet de revisor bijzondere controles uitvoeren betreffende de naleving van de wetgeving, bijvoorbeeld bij de controle op de kredietinstellingen, de controle op de beursvennootschappen, de controle op de verzekeringsondernemingen, de controle op de private voorzorgsinstellingen, de controle op de ziekenfondsen en de landsbonden van ziekenfondsen enz.

Wanneer een wetgeving de commissaris de verplichting oplegt specifieke onderzoeken te verrichten op het financiële of juridische vlak, moet het normale controleprogramma noodzakelijk een hoofdstuk bevatten dat mogelijk maakt om de naleving ervan, ten minste éénmaal per jaar of vaker, indien de wet dit voorschrijft, na te gaan.

4.4. *Opsporing van de andere onwettige handelingen*

4.4.1. Bij het organiseren van zijn controlewerkzaamheden, moet de revisor een algemeen inzicht verwerven in de wettelijke en bestuursrechtelijke context waarin de onderneming werkzaam is, alsook in de maatregelen die de directie genomen heeft om zich te schikken naar de regels die op haar toepasselijk zijn.

De revisor moet zich op de hoogte stellen van bepaalde wetten en reglementeringen, die verstrekende gevolgen zouden kunnen hebben op de bedrijfsvoering van de onderneming. Hij zal bijzondere aandacht besteden aan de risico's waaraan het vermogen van de onderneming is blootgesteld, of die gebeurlijk zelfs de verderzetting van de bedrijfsuitoefening in het gedrang kunnen brengen bij overtreding van sommige regels.

Om die inlichtingen te bekomen, kan de revisor onder meer:

- zich steunen op de algemene informatie die beschikbaar is over de activiteitssector, waarin de vennootschap bedrijvig is;
- zowel binnen- als buitenlandse reglementeringen nagaan, die een belangrijke invloed op de bedrijvigheid van de onderneming kunnen hebben;
- samen met de leiding de beleidsmaatregelen en procedures onderzoeken die werden ingevoerd om de naleving van de wetten en reglementen te waarborgen;
- samen met de leiding de procedures bespreken die werden ingevoerd om de risico's van vorderingen tot schadevergoeding vanwege derden te identificeren, te evalueren en te boeken;
- de wettelijke en bestuursrechtelijke context van de landen waar de vennootschap filialen heeft, bespreken met de revisoren van die filialen.

4.4.2. Na de identificatiefase, zoals beschreven in paragraaf 4.4.1., moet de revisor zich een oordeel vormen over de naleving van de wetten en reglementen, die een invloed hebben op de jaarrekening. Hij kan onder meer:

- de briefwisseling met de overheidsinstanties nalezen die o.a. betrekking heeft op de milieu-, sociale en fiscale aspecten, enz.;

- de leiding ondervragen over de naleving van die wetten en reglementen;
- de schriftelijke bevestiging van de leiding bekomen dat zij de revisor wel degelijk in kennis heeft gesteld van alle feiten, waarvan zij kennis heeft en die voor de onderneming een beperking of verplichting kunnen inhouden (zie de controleaanbeveling 3.9. van 6 juni 1997 inzake de bevestigingen door de leiding).

In paragrafen 4.4.3. en 4.4.4. worden verschillende bijzondere toepassingen van dit principe aangehaald.

4.4.3. Om een oordeel uit te spreken over de jaarrekening en over de naleving van de boekhoudwetgeving, is het niet vereist dat wordt nagegaan of en in welke mate de onderneming zich in alle opzichten heeft geschikt naar de vereisten van de fiscale of sociale wetgeving.

De revisor dient een redelijke zekerheid te bekomen dat de rubrieken van de jaarrekening met betrekking tot de fiscale en sociale aangelegenheden niet kennelijk verkeerd geschat of berekend zijn. Normalerweise zal de revisor contact nemen met de raadgevers van de onderneming in fiscale en sociale aangelegenheden (hetzij interne dan wel externe deskundigen).

4.4.4. Wanneer de bedrijfsrevisor, in de loop van zijn werkzaamheden, feiten vaststelt die bewijsmateriaal kunnen vormen voor het witwassen van geld in de zin van de wet tot voorkoming van het gebruik van het financieel stelsel voor het witwassen van geld, moet hij trachten de nodige informatie en stukken te verzamelen om die aanwijzingen te bevestigen. Wanneer er redenen zijn om te vermoeden dat de onderneming verwickeld is in dergelijke praktijken, zal hij vermijden om de leiding schriftelijke verklaringen te vragen of haar de indruk te geven dat hij zich bewust is van haar onwettelijke praktijken. Hij zal de in paragraaf 6.2. beschreven procedure volgen.

4.5. *Te volgen procedure wanneer er aanwijzingen voor fraude (of vergissingen) en onwettige handelingen bestaan*⁶⁷

4.5.1. Wanneer de bedrijfsrevisor kennis krijgt van informatie die wijst op een mogelijkheid van ofwel een vergissing of fraude, ofwel een onwettige handeling, moet hij overgaan tot bijkomend onderzoek om inzicht te verwerven in de aard van het voorval of van de omstandigheden waarin dit zich heeft voorgedaan.

Indien de verdenking van fraude niet door het resultaat van dit onderzoek wordt tegengesproken, zal de revisor – onder voorbehoud van hetgeen hierboven (4.4.4.) in verband met het witwassen van geld is gesteld – het onderwerp bespreken met de leiding en nagaan op welke wijze de feiten in de rekeningen werden verwerkt.

⁶⁷ De tabel in bijlage 1 synthetiseert de verschillende hypothesen die in de uitwerking van dit punt van de aanbeveling worden besproken.

Indien de leiding geen bevredigende verantwoording geeft, zal de revisor de gevolgen van dat gebrek aan informatie voor zijn verdere werkzaamheden en, in voorkomend geval, voor zijn controleverslag onderzoeken.

4.5.2. Wanneer de *wettelijkheid* van de betrokken verrichting of beslissing een juridische analyse vergt die de bekwaamheid en de ervaring van de bedrijfsrevisor te boven gaat, zal deze het advies inwinnen van deskundigen⁶⁸, teneinde hem toe te laten de juridische aard van de verrichting of de beslissing te bepalen en te oordelen over de gepastheid van de boekhoudkundige verwerking.

In overleg met de ondernemingsleiding, zal de revisor navraag kunnen doen bij de juridische afdeling van de onderneming. Met de toestemming van de ondernemingsleiding, kan hij eveneens de advocaten van de onderneming ondervragen om met hen het risico te bespreken dat de overtreding van de wet of van de reglementen voor de onderneming vanuit financieel oogpunt teweeg brengt.

Wanneer niet gesteund kan worden op het advies van een intern bedrijfsjurist van de vennootschap of wanneer het onmogelijk is om met de advocaten contact op te nemen, of nog, wanneer de revisor zulks in het licht van de door de hierboven genoemde personen ontvangen inlichtingen noodzakelijk acht, zal hij zijn eigen juridische raadgevers raadplegen.

4.5.3. Wanneer de revisor tot de conclusie komt dat een verrichting of een beslissing een aanwijzing is die duidt op fraude of op een onwettige handeling, moet hij bijkomende procedures uitvoeren om de mogelijke effecten, die dergelijke toestand voor de jaarrekening kan hebben, te beoordelen (cf. bijlage 3: ISA nr 240 (bijlage 2)).

De aard van die bijkomende procedures hangt af van het beroepsmatig oordeel van de revisor over:

- het type van de fraude of van de onwettige handeling in kwestie;
- de identiteit van de betrokken personen;
- de waarschijnlijkheid dat de fraude of de onwettige handeling zich zal herhalen;
- de waarschijnlijkheid van de mogelijke invloed op de jaarrekening en op de vorige boekjaren;
- de mate waarin verwacht kan worden dat die bijkomende procedures duidelijkheid zullen brengen in de toestand.

Tenzij de omstandigheden zulks duidelijk aantonen, mag de revisor niet veronderstellen dat de fraude of de onwettige handeling alleenstaande handelingen zijn. Indien nodig, moet hij de aard, de timing en de reikwijdte van de uit te voeren substantieve controleprocedures opnieuw bekijken.

Bij het beoordelen van de impact van de fraude of van de onwettige handeling op de

⁶⁸ Zie de controleaanbeveling 3.4. van 6 september 1996 “Gebruikmaken van de werkzaamheden van deskundigen”.

financiële staten, moet de revisor rekening houden met:

- de mogelijke financiële gevolgen, zoals geldboetes, straffen, schadevergoedingen, risico's van onteigening van activabestanden, dreigende discontinuïteit van de activiteiten, processen;
- de negatieve én positieve gevolgen op de jaarrekening en/of de gevolgen die een bijzondere vermelding in de toelichting zouden vergen.

4.5.4. De revisor, die van oordeel is dat er fraude of een onwettige handeling bestaat, moet zijn vaststellingen en besluiten documenteren.

4.5.5. De revisor moet de implicaties van de fraude of van de onwettige handeling op de andere aspecten van zijn controlewerk afwegen, inzonderheid op de betrouwbaarheid van de schriftelijke of mondelinge verklaringen die hem door de ondernemingsleiding werden gedaan.

Wanneer fraude of onwettige handelingen zijn opgespoord, die niet aan het licht werden gebracht door interne controles, moet de revisor zijn risicoanalyse herzien in het licht van de vaststellingen, zoals bijvoorbeeld het ontbreken van een aantal specifieke controleprocedures, de bedenkingen omtrent het niveau van de betrokken werknemers of directie, alsook de relevantie van de verklaringen van de ondernemingsleiding.

Afdeling 5: Meldingen door de revisor

5.1. Interne meldingen

5.1.1. De revisor moet zijn vaststellingen aan de leiding mededelen, van zodra hij een betekenisvolle vergissing of fraude daadwerkelijk heeft vastgesteld; hij zal in deze mededeling moeten aanbevelen om de betekenisvolle vergissingen recht te zetten en een einde te stellen aan de fraude. Hij zal de leiding eveneens op de hoogte brengen wanneer hij het bestaan van een fraude vermoedt, ook al zou de weerslag ervan op de jaarrekening mogelijk beperkt kunnen zijn.

5.1.2. Wanneer hij het bestaan vermoedt van een onwettige handeling, zoals bedoeld in paragrafen 2.4. en 2.5. zal de revisor zo snel mogelijk:

- hetzij zich ervan vergewissen dat de leiding zich effectief bewust is van de onwettige toestand waarin de onderneming zich bevindt;
- hetzij het gepaste directieniveau op de hoogte brengen, zodat corrigerende maatregelen kunnen worden genomen, onder voorbehoud van paragraaf 4.4.4.

5.1.3. De kennisgeving geschiedt schriftelijk aan het wettelijk bestuursorgaan van de onderneming, (raad van bestuur of zaakvoerders) ook al weet de revisor dat dit orgaan kennis heeft van de toestand (b.v. in geval van actieve of passieve collusie), wanneer:

- hetzij hij beschikt over een voldoende sterk vermoeden van het bestaan van een onwettige handeling, ten aanzien waarvan geen corrigerende maatregel werd genomen;
- hetzij gelijkaardige omstandigheden zich in de toekomst zouden kunnen herhalen;
- hetzij het een inbreuk betreft op het wetboek van vennootschappen met inbegrip van het boekhoudrecht of de statuten.

De kennisgeving van overtredingen van het Wetboek van vennootschappen of de statuten aan de raad van bestuur is verplicht overeenkomstig artikel 140 W. Venn. Deze bepaling geldt evenwel als een algemeen principe en is toepasselijk op elke vorm van fraude, inbreuk van voorschriften die specifiek onder de controle van de revisor vallen en andere onwettige handelingen.

5.1.4.Wanneer de commissaris voldoende aanwijzingen heeft om te besluiten dat een fraude of een onwettige handeling, zoals bedoeld in paragrafen 2.4. en 2.5., is georganiseerd of wordt toegedekt door de leiding van de onderneming, moet hij zich rechtstreeks wenden tot het wettelijk bestuursorgaan van de onderneming of, indien uit de omstandigheden blijkt dat dit de enig mogelijke oplossing is om aan de onwettigheid een einde te stellen, tot de algemene vergadering die, in voorkomend geval, daartoe speciaal kan worden samengeropen (art. 532 van het Wetboek van vennootschappen).

5.1.5.Indien de fraude of de onwettige handeling kennelijk en betekenisvol is, wordt de melding schriftelijk gericht aan de voorzitter van de raad van bestuur. Indien men vermoedt dat deze laatste de mededeling niet op een gepaste wijze aan de andere bestuurders zal doen, dan zal de revisor melding maken aan elk van de bestuurders individueel.

Wanneer er een auditcomité bestaat, zou elke fraude of onregelmatigheid ook het voorwerp moeten zijn van een mededeling aan dat auditcomité, in het kader van het charter van dit comité.

5.1.6.Wanneer de onwettige handeling betrekking heeft op de financiële en economische informatie bestemd voor de ondernemingsraad, dient gerefereerd te worden aan de voorschriften van artikel 151, 4^o Wetboek van vennootschappen⁶⁹ (indien hij van oordeel is de certificering niet te kunnen afgeven of indien hij leemten vaststelt, in de aan de ondernemingsraad verstrekte economische en financiële inlichtingen, moet de revisor het bestuursorgaan daarvan op de hoogte brengen en, indien deze daaraan geen gevolg geeft binnen de maand die volgt op zijn tussenkomst, op eigen initiatief de ondernemingsraad daarvan in kennis stellen) en aan de voor deze opdracht specifieke controlenormen.

⁶⁹ Voor de ondernemingen waarop de bepalingen van het Wetboek van vennootschappen niet van toepassing zijn verwijst artikel 15bis van de wet van 20 september 1948 houdende organisatie van het bedrijfsleven naar de bepalingen van het Wetboek van vennootschappen.

5.2. Externe melding van boekhoudkundige fraude

5.2.1. Wanneer de revisor in de loop van de uitoefening van zijn opdracht kennis heeft van een fraudegeval en hij de leiding daarvan op de hoogte heeft gebracht, moet hij nagaan:

- of aan de fraude een einde is gesteld;
- of de gevolgen in de jaarrekening zijn verwerkt.

5.2.2. Wanneer de revisor in de onmogelijkheid verkeert om voldoende bewijskrachtig materiaal te verzamelen, om te oordelen in welke mate de fraude een betekenisvolle invloed heeft op de jaarrekening, zal hij een voorbehoud maken of een onthoudende verklaring over de jaarrekening afgeven.

5.2.3. Wanneer de revisor meent dat het getrouw beeld dat uit de jaarrekening blijkt, kan aangetast zijn door een onzekerheid nopens de gevolgen van een fraudegeval dat behoorlijk is geïdentificeerd en vermoed wordt belangrijk te zijn, moet hij ofwel een verklaring met voorbehoud ofwel een onthoudende verklaring afleveren wanneer aan artikel 33 van het koninklijk besluit van 30 januari 2001 tot uitvoering van het Wetboek van vennootschappen niet werd voldaan (zie verder 5.2.5.).

In het tweede deel van zijn verslag kan de revisor inlichtingen toevoegen omtrent de omstandigheden en de boekhoudkundige verwerking (Algemene controlenormen paragraaf 3.10).

5.2.4. Indien de revisor vaststelt dat een geïdentificeerde fraude blijft verder gaan, niettegenstaande het feit dat zij aan de gepaste organen van de onderneming werd gemeld, zal hij de gevolgen ervan op zijn controleverslag moeten evalueren. Naargelang het belang van de vastgestelde feiten voor het getrouw beeld dat uit de jaarrekening blijkt, zal hij ofwel een verklaring met voorbehoud ofwel een afkeurende verklaring afgeven.

Wanneer de onwettige handeling geïdentificeerd, juridisch vastgesteld en belangrijk is, zal de revisor, die niet overtuigd is dat de ondernemingsleiding in de toekomst de wet zal naleven, er de voorkeur aan geven gemotiveerd ontslag te nemen overeenkomstig artikel 135, tweede lid W. Venn.

5.2.5. Wanneer de revisor besluit dat er geen boekhoudkundige verwerking is van de waarschijnlijke gevolgen van een fraude met een betekenisvolle invloed op de jaarrekening, kan hij geen verslag zonder voorbehoud afgeven.

Om de aard van zijn verklaring te bepalen, zal hij rekening houden met het belang van de eventuele gevolgen van de fraude en de reikwijdte of de ontoereikendheid van de commentaar die door het bestuursorgaan van de onderneming wordt verstrekt in de toelichting bij de jaarrekening en gebeurlijk in het jaarverslag.

De maatregelen, die de onderneming heeft genomen om de toestand in de toekomst

recht te zetten zijn *in se* geen rechtvaardiging om in zijn controleverslag geen melding te maken van de gevolgen van de fraude op het getrouw beeld van de jaarrekening of geen toelichtende paragraaf toe te voegen die de wezenlijke onzekerheden beschrijft. Zelfs de mogelijke gevolgen van het voorbehoud in het controleverslag kunnen op zich niet rechtvaardigen dat de revisor eraan verzaakt dit voorbehoud te formuleren.

5.2.6. Wanneer de ondernemingsleiding daadwerkelijk maatregelen heeft genomen tot rechtzetting van een geïdentificeerde fraude en wanneer de gevolgen van de fraude op een redelijke wijze konden worden ingeschat, kan de revisor een verslag zonder voorbehoud afgeven, op voorwaarde dat hij eerst heeft nagegaan of alle – als betekenisvol aangemerkte – gevolgen van deze fraude op een gepaste wijze in de boekhouding werden verwerkt. Een redelijke inschatting houdt rekening met de gevolgen op langere termijn, bijvoorbeeld in het licht van de gevolgen die er op gerechtelijk vlak zouden kunnen uit voortvloeien.

5.3. *Externe melding van inbreuken in de domeinen die specifiek tot de revisorale opdrachten behoren*

5.3.1. In zijn verslag aan de algemene vergadering, vermeldt de commissaris in het bijzonder dat hij op geen enkele wijze kennis had van verrichtingen gedaan of beslissingen genomen met overtreding van de statuten of het Wetboek van vennootschappen. Elke overtreding moet worden vermeld zelfs wanneer zij geen directe of indirecte invloed heeft op de jaarrekening.

Deze vermelding kan echter weggelaten worden wanneer de openbaarmaking van de overtreding aan de vennootschap onverantwoorde schade kan berokkenen, met name omdat het bestuursorgaan gepaste maatregelen heeft genomen om de aldus ontstane onwettige toestand te herstellen (art. 144, 6° W. Venn.).

Opdat de vermelding van een overtreding kan worden weggelaten, moeten twee cumulatieve voorwaarden vervuld zijn:

- er moet op een adequate manier aan de inbreuk een einde zijn gesteld, met name als gevolg van een daadwerkelijke correctie van de ontstane onwettige situatie; een eenvoudig voornemen om aan de situatie te verhelpen, kan niet voldoende worden geacht;
- de vennootschap kan een onverantwoorde schade berokkend worden; een eventueel nadeel voor een bestuurder of een aandeelhouder is op zich niet voldoende.

5.3.2. In het tweede deel van zijn verslag moet de commissaris in het bijzonder vermelden of de boekhouding is gevoerd en de jaarrekening is opgesteld in overeenstemming met de wettelijke en bestuursrechtelijke voorschriften die daarop toepasselijk zijn (art. 144, 2° W. Venn. – ACN 3.1.1).

Een voorbehoud moet dan ook worden gemaakt wanneer het boekhoudkundig

systeem niet volgens de Belgische boekhoudwet (waaronder begrepen het koninklijk besluit van 12 september 1983 met betrekking tot de uitvoering van de wet van 17 juli 1975 op de boekhouding en bevattende het minimum rekeningstelsel) is georganiseerd en de jaarrekening niet in overeenstemming met deze wet is opgesteld.

5.3.3. Conform artikel 151, 4° W. Venn., moet de bedrijfsrevisor, indien hij van oordeel is de getrouwheid en volledigheid van de door het bestuursorgaan aan de ondernemingsraad verstrekte economische en financiële inlichtingen niet te kunnen certifiëren of indien hij hierin leemten vaststelt, het bestuursorgaan hiervan op de hoogte stellen, en indien deze daaraan geen gevolg geeft binnen de maand die volgt op zijn tussenkomst, op eigen initiatief de ondernemingsraad daarvan in kennis stellen. (Zie normen betreffende de opdracht van de bedrijfsrevisor bij de ondernemingsraad).

5.4. Externe melding van andere onwettige handelingen

5.4.1. Wanneer de revisor tot de conclusie is gekomen dat zich een andere onwettige handeling heeft voorgedaan en dat het bestuursorgaan van de onderneming besloten heeft een einde te stellen aan de overtreding, moet hij nagaan in welke mate de toestand uit het verleden van aard is een invloed uit te oefenen op de jaarrekening:

- in de mate dat hij er redelijk kan van overtuigd zijn dat de voornaamste gevolgen van deze onwettige handeling naar behoren werden gecorrigeerd, kan de commissaris een verslag zonder voorbehoud afgeven;
- indien hij van oordeel is dat er een belangrijke mate van onzekerheid blijft bestaan betreffende de eventuele gevolgen van die onwettige handeling op de financiële situatie van de onderneming, zal hij een voorbehoud of een onthoudende verklaring afgeven.

Er kan verwezen worden naar paragraaf 3.1.3. van de Algemene controlenormen: *“Het feit dat een verslag omstandig moet zijn, mag niet uit het oog doen verliezen dat de bedrijfsrevisor gehouden is tot het beroepsgeheim”*. Het voorbehoud in verband met een andere onwettige handeling zal dan ook slechts betrekking hebben op de boekhoudkundige gevolgen en heeft niet tot doel inlichtingen te geven over de juiste aard van de desbetreffende feiten.

5.4.2. Wanneer de revisor tot het besluit komt dat er zich een onwettige handeling heeft voorgedaan, die een betekenisvolle invloed op de jaarrekening heeft en die niet op een correcte manier in de jaarrekening is verwerkt, moet de revisor een verslag met voorbehoud of een afkeurende verklaring afgeven.

Wanneer de onregelmatigheid geïdentificeerd, juridisch vastgesteld en belangrijk is, zal de revisor, die niet overtuigd is dat de ondernemingsleiding in de toekomst de wet zal naleven, er de voorkeur aan geven gemotiveerd ontslag te nemen overeenkomstig artikel 135, tweede lid W. Venn.

Afdeling 6: Externe melding aan een publieke overheid

6.1. Afdeling 5 onderzoekt de hypothesen waarin de revisor bepaalde fraudepraktijken of onwettigheden in zijn revisoraal verslag aan het licht brengt. In een aantal uitzonderlijke gevallen, moeten bepaalde onwettige handelingen het voorwerp uitmaken van specifieke kennisgevingen aan welbepaalde publieke overheden. Zij worden uiteengezet in onderhavige afdeling. Buiten deze hypothesen, is de revisor gehouden tot de gewone regels van het beroepsgeheim.

6.2. Witwassen

Wanneer de revisor in de uitoefening van zijn beroep feiten vaststelt die tot bewijs van witwassen van geld kunnen strekken, is hij er bovendien toe gehouden onmiddellijk de cel voor financiële informatieverwerking in te lichten in toepassing van de wet van 11 januari 1993 tot voorkoming van het gebruik van het financiële stelsel voor het witwassen van geld.

De melding aan de cel voor financiële informatieverwerking is maar verplicht wanneer de feiten daadwerkelijk zijn vastgesteld en de revisor de bewijskrachtige elementen heeft kunnen bekomen, die hem het frauduleus karakter van de verrichting deden veronderstellen. Overeenkomstig de wet wordt daarbij geen rekening gehouden met de belangrijkheid van de bedragen in kwestie.

6.2.1. De verplichte melding volgens de wet van 11 januari 1993 betreft zowel de controle van de commissaris als de bijzondere opdrachten en elke andere activiteit in verband met de beroepsactiviteit van de bedrijfsrevisor.

6.2.2. Om te bepalen wat verstaan wordt onder “witwassen van geld”, wordt naar artikel 3 van hogervermelde wet van 11 januari 1993 verwezen. Dezelfde wet definieert de omstandigheden waarin geld of activa als illegaal moeten worden beschouwd. Buiten de hypothesen die in deze wettelijke bepalingen worden gevisieerd, moet geen aangifte worden gedaan bij de cel voor de verwerking van financiële informatie.

6.2.3. De bedrijfsrevisor mag in geen geval ter kennis brengen van de betrokken cliënt of van derden dat informatie aan de cel voor de verwerking van financiële informatie werd meegedeeld of dat een opsporingsonderzoek wegens witwassen van geld aan de gang is. De bedrijfsrevisor moet zich bewust zijn van dit verbod dat hem wordt opgelegd door artikel 19 van de wet van 11 januari 1993.

6.3. Medewerking aan de prudentiële controle

Wanneer de revisor de functie uitoefent van commissaris in een sector die het voorwerp uitmaakt van een bijzondere controlewet, bijvoorbeeld voor kredietinstellingen, verzekeringsondernemingen, ziekenfondsen en landsbonden van

ziekenfondsen, moet verwezen worden naar de controlewet. De bijzondere bepalingen in de controlewet leggen de medewerking op aan prudentiële controle door aan de publieke overheid verslag uit te brengen van de controle van beslissingen of feiten die een schending uitmaken van de gecoördineerde wetten op de handelsvennootschappen, statuten, de controlewet en besluiten of reglementen ter uitvoering hiervan.

* * *

Bijlage 1

Schematisch weergegeven, de hypothesen geïllustreerd in de paragrafen 4.5., 5.1. en 5.2. van de aanbeveling betreffende de melding van boekhoudkundige fraude die een invloed heeft op de jaarrekening:

Een vermoeden van fraude	Fraude	Gevolg	Boekhoudkundige verwerking	Referenties	
1. niet bevestigd				4.5.1.	
2. bevestigd in feite	juridisch onzeker			4.5.2.	5.1.
3. bevestigd in feite	juridisch gepreciseerd	niet evalueerbaar		4.5.3.	5.2.2./3
4. bevestigd in feite	juridisch gepreciseerd	evalueerbaar	niet gecorrigeerd		5.2.4./5
5. bevestigd in feite	juridisch gepreciseerd	evalueerbaar	gecorrigeerd en/ of voorzien		5.2.6.

* * *

Bijlage 2: Bijlagen 1 en 3 aan ISA 240 “The auditor’s responsibility to consider fraud and error in an Audit of financial statements” van het IFAC (IAASB)

A. Examples of Risk Factors Relating to Misstatements Resulting from Fraud

The fraud risk factors identified in this Appendix are examples of such factors typically faced by auditors in a broad range of situations. However, the fraud risk factors listed below are only examples; not all of these factors are likely to be present in all audits, nor is the list necessarily complete. Furthermore, the auditor exercises professional judgment when considering fraud risk factors individually or in combination and whether there are specific controls that mitigate the risk. Fraud risk

factors are discussed in paragraphs 34–38.

Fraud Risk Factors Relating to Misstatements Resulting from Fraudulent Financial Reporting

Fraud risk factors that relate to misstatements resulting from fraudulent financial reporting may be grouped in the following three categories :

1. Management's Characteristics and Influence over the Control Environment.
2. Industry Conditions.
3. Operating Characteristics and Financial Stability.

For each of these three categories, examples of fraud risk factors relating to misstatements arising from fraudulent financial reporting are set out below.

1. Fraud Risk Factors Relating to Management's Characteristics and Influence over the Control Environment

These fraud risk factors pertain to management's abilities, pressures, style, and attitude relating to internal control and the financial reporting process.

- There is motivation for management to engage in fraudulent financial reporting. Specific indicators might include the following :
 - A significant portion of management's compensation is represented by bonuses, stock options or other incentives, the value of which is contingent upon the entity achieving unduly aggressive targets for operating results, financial position or cash flow.
 - There is excessive interest by management in maintaining or increasing the entity's stock price or earnings trend through the use of unusually aggressive accounting practices.
 - Management commits to analysts, creditors and other third parties to achieving what appear to be unduly aggressive or clearly unrealistic forecasts.
 - Management has an interest in pursuing inappropriate means to minimize reported earnings for tax-motivated reasons.
- There is a failure by management to display and communicate an appropriate attitude regarding internal control and the financial reporting process. Specific indicators might include the following :
 - Management does not effectively communicate and support the entity's values or ethics, or management communicates inappropriate values or ethics.
 - Management is dominated by a single person or a small group without compensating controls such as effective oversight by those charged with governance.
 - Management does not monitor significant controls adequately.
 - Management fails to correct known material weaknesses in internal control on

a timely basis.

- Management sets unduly aggressive financial targets and expectations for operating personnel.
- Management displays a significant disregard for regulatory authorities.
- Management continues to employ ineffective accounting, information technology or internal auditing staff.
- Non-financial management participates excessively in, or is preoccupied with, the selection of accounting principles or the determination of significant estimates.
- There is a high turnover of management, counsel or board members.
- There is a strained relationship between management and the current or predecessor auditor. Specific indicators might include the following :
 - Frequent disputes with the current or a predecessor auditor on accounting, auditing or reporting matters.
 - Unreasonable demands on the auditor, including unreasonable time constraints regarding the completion of the audit or the issuance of the auditor's report.
 - Formal or informal restrictions on the auditor that inappropriately limit the auditor's access to people or information, or limit the auditor's ability to communicate effectively with those charged with governance.
 - Domineering management behavior in dealing with the auditor, especially involving attempts to influence the scope of the auditor's work.
- There is a history of securities law violations, or claims against the entity or its management alleging fraud or violations of securities laws.
- The corporate governance structure is weak or ineffective, which may be evidenced by, for example :
 - A lack of members who are independent of management.
 - Little attention being paid to financial reporting matters and to the accounting and internal control systems by those charged with governance.

2. *Fraud Risk Factors Relating to Industry Conditions*

These fraud risk factors involve the economic and regulatory environment in which the entity operates.

- New accounting, statutory or regulatory requirements that could impair the financial stability or profitability of the entity.
- A high degree of competition or market saturation, accompanied by declining margins.
- A declining industry with increasing business failures and significant declines in customer demand.
- Rapid changes in the industry, such as high vulnerability to rapidly changing technology or rapid product obsolescence.

3. *Fraud Risk Factors Relating to Operating Characteristics and Financial Stability*

These fraud risk factors pertain to the nature and complexity of the entity and its transactions, the entity's financial condition, and its profitability.

- Inability to generate cash flows from operations while reporting earnings and earnings growth.
- Significant pressure to obtain additional capital necessary to stay competitive, considering the financial position of the entity (including a need for funds to finance major research and development or capital expenditures).
- Assets, liabilities, revenues or expenses based on significant estimates that involve unusually subjective judgments or uncertainties, or that are subject to potential significant change in the near term in a manner that may have a financially disruptive effect on the entity (for example, the ultimate collectibility of receivables, the timing of revenue recognition, the realizability of financial instruments based on highly-subjective valuation of collateral or difficult-to-assess repayment sources, or a significant deferral of costs).
- Significant related party transactions which are not in the ordinary course of business.
- Significant related party transactions which are not audited or are audited by another firm.
- Significant, unusual or highly complex transactions (especially those close to year-end) that pose difficult questions concerning substance over form.
- Significant bank accounts or subsidiary or branch operations in tax-haven jurisdictions for which there appears to be no clear business justification.
- An overly complex organizational structure involving numerous or unusual legal entities, managerial lines of authority or contractual arrangements without apparent business purpose.
- Difficulty in determining the organization or person (or persons) controlling the entity.
- Unusually rapid growth or profitability, especially compared with that of other companies in the same industry.
- Especially high vulnerability to changes in interest rates.
- Unusually high dependence on debt, a marginal ability to meet debt repayment requirements, or debt covenants that are difficult to maintain.
- Unrealistically aggressive sales or profitability incentive programs.
- A threat of imminent bankruptcy, foreclosure or hostile takeover.
- Adverse consequences on significant pending transactions (such as a business combination or contract award) if poor financial results are reported.
- A poor or deteriorating financial position when management has personally guaranteed significant debts of the entity.

Fraud Risk Factors Relating to Misstatements Resulting from Misappropriation of Assets

Fraud risk factors that relate to misstatements resulting from misappropriation of assets may be grouped in the following two categories :

1. Susceptibility of Assets to Misappropriation.
2. Controls.

For each of these two categories, examples of fraud risk factors relating to misstatements resulting from misappropriation of assets are set out below. The extent of the auditor's consideration of the fraud risk factors in category 2 is influenced by the degree to which fraud risk factors in category 1 are present.

1. Fraud Risk Factors Relating to Susceptibility of Assets to Misappropriation

These fraud risk factors pertain to the nature of an entity's assets and the degree to which they are subject to theft.

- Large amounts of cash on hand or processed.
- Inventory characteristics, such as small size combined with high value and high demand.
- Easily convertible assets, such as bearer bonds, diamonds or computer chips.
- Fixed asset characteristics, such as small size combined with marketability and lack of ownership identification.

2. Fraud Risk Factors Relating to Controls

These fraud risk factors involve the lack of controls designed to prevent or detect misappropriation of assets.

- Lack of appropriate management oversight (for example, inadequate supervision or inadequate monitoring of remote locations).
- Lack of procedures to screen job applicants for positions where employees have access to assets susceptible to misappropriation.
- Inadequate record keeping for assets susceptible to misappropriation.
- Lack of an appropriate segregation of duties or independent checks.
- Lack of an appropriate system of authorization and approval of transactions (for example, in purchasing).
- Poor physical safeguards over cash, investments, inventory or fixed assets.
- Lack of timely and appropriate documentation for transactions (for example, credits for merchandise returns).
- Lack of mandatory vacations for employees performing key control functions.

B. Examples of Circumstances that Indicate the Possibility of Fraud or Error

The auditor may encounter circumstances that, individually or in combination, indicate the possibility that the financial statements may contain a material misstatement resulting from fraud or error. The circumstances listed below are only examples; not all of these circumstances are likely to be present in all audits, nor is the list necessarily complete. Circumstances that indicate a possible misstatement are discussed in paragraphs 43-44.

- Unrealistic time deadlines for audit completion imposed by management.
- Reluctance by management to engage in frank communication with appropriate third parties, such as regulators and bankers.
- Limitation in audit scope imposed by management.
- Identification of important matters not previously disclosed by management.
- Significant difficult-to-audit figures in the accounts.
- Aggressive application of accounting principles.
- Conflicting or unsatisfactory evidence provided by management or employees.
- Unusual documentary evidence such as handwritten alterations to documentation, or handwritten documentation which is ordinarily electronically printed.
- Information provided unwillingly or after unreasonable delay.
- Seriously incomplete or inadequate accounting records.
- Unsupported transactions.
- Unusual transactions, by virtue of their nature, volume or complexity, particularly if such transactions occurred close to the year end.
- Transactions not recorded in accordance with management's general or specific authorization.
- Significant unreconciled differences between control accounts and subsidiary records or between physical count and the related account balance which were not appropriately investigated and corrected on a timely basis.
- Inadequate control over computer processing (for example, too many processing errors; delays in processing results and reports).
- Significant differences from expectations disclosed by analytical procedures.
- Fewer confirmation responses than expected or significant differences revealed by confirmation responses.
- Evidence of an unduly lavish lifestyle by officers or employees.
- Unreconciled suspense accounts.
- Long outstanding account receivable balances.

Bijlage 3: Bijlage 2 aan ISA 240 “The auditor’s responsibility to consider fraud and error in an audit of financial statements” van het IFAC (IAASB)

Examples of Modifications of Procedures in Response to the Assessment of Fraud Risk Factors in Accordance with Paragraphs 39-41

The following are examples of possible responses to the auditor’s assessment of the risk of material misstatement resulting from both fraudulent financial reporting and misappropriation of assets. The auditor exercises judgment to select the most appropriate procedures in the circumstances. The procedures identified may not be the most appropriate nor necessary in each circumstance. The auditor’s response to fraud risk factors is discussed in paragraphs 40-41.

Overall Considerations

Judgments about the risk of material misstatements resulting from fraud may affect the audit in the following ways :

- Professional skepticism. The application of professional skepticism may include : (i) increased sensitivity in the selection of the nature and extent of documentation to be examined in support of material transactions, and (ii) increased recognition of the need to corroborate management explanations or representations concerning material matters.
- Assignment of members of the audit team. The knowledge, skill and ability of members of the audit team assigned significant audit responsibilities need to be commensurate with the auditor’s assessment of the level of risk for the engagement. In addition, the extent of supervision needs to recognize the risk of material misstatement resulting from fraud and the qualifications of members of the audit team performing the work.
- Accounting principles and policies. The auditor may decide to consider further management’s selection and application of significant accounting policies, particularly those related to revenue recognition, asset valuation or capitalizing versus expensing.
- Controls. The auditor’s ability to assess control risk below high may be reduced. However, this does not eliminate the need for the auditor to obtain an understanding of the components of the entity’s internal control sufficient to plan the audit. In fact, such an understanding may be of particular importance in further understanding and considering any controls (or lack thereof) the entity has in place to address the fraud risk factors identified. However, this consideration also needs to include an added sensitivity to management’s ability to override such controls.

The nature, timing and extent of procedures may need to be modified in the following ways :

- The nature of audit procedures performed may need to be changed to obtain

evidence that is more reliable or to obtain additional corroborative information. For example, more audit evidence may be needed from independent sources outside the entity.

- The timing of substantive procedures may need to be altered to be closer to, or at, year-end. For example, if there are unusual incentives for management to engage in fraudulent financial reporting, the auditor might conclude that substantive procedures should be performed near or at year-end because it would not be possible to control the incremental audit risk associated with that fraud risk factor.
- The extent of the procedures applied will need to reflect the assessment of the risk of material misstatement resulting from fraud. For example, increased sample sizes or more extensive analytical procedures may be appropriate.

The auditor considers whether changing the nature of the audit procedures, rather than the extent of them, may be more effective in responding to identified fraud risk factors.

Considerations at the Account Balance, Class of Transactions and Assertion Level

Specific responses to the auditor's assessment of the risk of material misstatement resulting from fraud will vary depending upon the types or combinations of fraud risk factors or conditions identified, and the account balances, classes of transactions and assertions they may affect. If these factors or conditions indicate a particular risk applicable to specific account balances or types of transactions, audit procedures addressing these specific areas will need to be considered that will, in the auditor's judgment, limit audit risk to an appropriate level in light of the fraud risk factors or conditions identified.

The following are specific examples of responses :

- Visit locations or perform certain tests on a surprise or unannounced basis. For example, observe inventory at locations where auditor attendance has not been previously announced or count cash at a particular date on a surprise basis.
- Request that inventories be counted at a date closer to the year-end.
- Alter the audit approach in the current year. For example, contact major customers and suppliers orally in addition to sending written confirmation, send confirmation requests to a specific party within an organization, or seek more and different information.
- Perform a detailed review of the entity's quarter-end or year-end adjusting entries and investigate any that appear unusual as to nature or amount.
- For significant and unusual transactions, particularly those occurring at or near year-end, investigate the possibility of related parties and the sources of financial resources supporting the transactions.
- Perform substantive analytical procedures at a detailed level. For example, compare sales and cost of sales by location and line of business to expectations developed by the auditor.
- Conduct interviews of personnel involved in areas for which there is a concern

about the risk of material misstatement resulting from fraud, to obtain their insights about the risk and whether, or how, controls address the risk.

- When other independent auditors are auditing the financial statements of one or more subsidiaries, divisions or branches, consider discussing with them the extent of work necessary to be performed to ensure that the risk of material misstatement resulting from fraud resulting from transactions and activities among these components is adequately addressed.
- If the work of an expert becomes particularly significant with respect a financial statement item for which the risk of misstatement due to fraud is high, perform additional procedures relating to some or all of the expert's assumptions, methods or findings to determine that the findings are not unreasonable, or engage another expert for that purpose.
- Perform audit procedures to analyze selected opening balance sheet accounts of previously audited financial statements to assess how certain issues involving accounting estimates and judgments, for example, an allowance for sales returns, were resolved with the benefit of hindsight.
- Perform procedures on account or other reconciliations prepared by the entity, including consideration of reconciliations performed at interim periods.
- Perform computer-assisted techniques, such as data mining to test for anomalies in a population.
- Test the integrity of computer-produced records and transactions.
- Seeking additional audit evidence from sources outside of the entity being audited.

Specific Responses – Misstatements Resulting from Fraudulent Financial Reporting

Examples of responses to the auditor's assessment of the risk of material misstatements resulting from fraudulent financial reporting are as follows :

- Revenue recognition. If there is a risk of material misstatement resulting from fraud that may involve or result in improper revenue recognition, it may be appropriate to confirm with customers certain relevant contract terms and the absence of side agreements, inasmuch as the appropriate accounting is often influenced by such terms or agreements.
- Inventory quantities. If there is a risk of material misstatement resulting from fraud relating to inventory quantities, reviewing the entity's inventory records may help to identify locations, areas or items for specific attention during or after the physical inventory count. Such a review may lead, for example, to a decision to observe inventory counts at certain locations on an unannounced basis, or to ask management to ensure that counts at all locations subject to count are performed on the same date.
- Non-standard journal entries. If there is a risk of material misstatements resulting from fraudulent financial reporting, performing tests of non-standard journal entries to confirm that they are adequately supported and reflect underlying events and transactions may help in identifying fictitious entries of aggressive recognition practices. While there is not generally accepted definition of non-standard journal

entries, in general, they are financial statement changes or entries made in the books and records (including computer records) of an entity that usually are initiated by management-level personnel and are not routine or associated with the normal processing of transactions.

Specific Responses – Misstatements Resulting from Misappropriations of Assets

Differing circumstances would necessarily dictate different responses. Ordinarily, the audit response to a risk of material misstatement resulting from fraud relating to misappropriation of assets will be directed toward certain account balances and classes of transactions.

Although some of the audit responses noted in the two categories above may apply in such circumstances, the scope of the work is to be linked to the specific information about the misappropriation risk that has been identified. For example, where a particular asset is highly susceptible to misappropriation that is potentially material to the financial statements, it may be useful for the auditor to obtain an understanding of the control procedures related to the prevention and detection of such misappropriation and to test the operating effectiveness of such controls.

2.6. Uitvoering van een beperkt nazicht door de commissaris bij een tussentijdse toestand (5 januari 1993)⁷⁰

Inleiding

1.Onderhavige aanbeveling heeft tot doel de paragrafen 1.4. en 1.4.3. van de algemene controlenormen betreffende een opdracht van beperkt nazicht toe te lichten.

2.De uitvoering van een beperkt nazicht is een onderzoeksprocedure van de boekhoudbescheiden die tot doel heeft de bedrijfsrevisor in staat te stellen om verslag over die bescheiden uit te brengen, indien de opdracht geen volkomen controle vereist. Het beperkt nazicht is geen voldoende controleprocedure wanneer de revisor een controleopdracht uitvoert m.b.t. de jaarrekening of de geconsolideerde jaarrekening die hem met toepassing van de wet, de mogelijkheid moet bieden een verklaring af te leggen over het getrouwe beeld van de financiële positie en de resultaten van het boekjaar. Zo'n beperkt nazicht is evenwel toegelaten ten aanzien van een boekhoudstaat die, conform de wet, niet volledig moet opgesteld worden overeenkomstig de regels geldend voor de opstelling en de voorstelling van de jaarrekening of de voor de geconsolideerde jaarrekening. Dit op voorwaarde dat de revisor, voor hij de opdracht aanvangt, een aangepaste kennis heeft van de onderneming, van haar risico's en van haar administratieve en boekhoudkundige organisatie.

⁷⁰ Deze aanbeveling heeft voorwerp uitgemaakt van een advies van de Hoge Raad voor het Bedrijfsrevisorat d.d. 22 oktober 1992, Jaarverslag, 1992-1993, p. 47- 49.